

25-26' 2017

ОСВІТА ЗАКАРПАТТЯ

Науково-методичний журнал

Педагогіка • Психологія • Методика викладання
• Теорія управління освітою

Науково-редакційна рада:

ПАЛЬКО Тетяна, голова – директор Закарпатського ІППО, кандидат психологічних наук

ГАВРИЛКО Петро – директор Ужгородського торговельно-економічного інституту КНТЕУ, кандидат економічних наук, професор

НЕБЕСНИК Іван – ректор Закарпатського художнього інституту, кандидат педагогічних наук, професор

ОЛІЙНИК Віктор – ректор Університету менеджменту освіти НАПН України, доктор педагогічних наук, професор

ОРОС Ілдіка – президент Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, доктор педагогічних наук (PhD)

Редколегія:

ХИМИНЕЦЬ Василь, головний редактор – доктор фізико-математичних наук, професор

ХОДАНИЧ Лідія, заступник головного редактора – кандидат педагогічних наук, доцент

БАСАРАБ Михайло – кандидат історичних наук

БАЯНОВСЬКА Марія – кандидат педагогічних наук, доцент

ДАВИДЕНКО Андрій – доктор педагогічних наук, професор

ЗИМОМРЯ Микола – доктор філологічних наук, професор

КАЧУР Борис – кандидат педагогічних наук

КОЗУБОВСЬКА Ірина – доктор педагогічних наук, професор

МАРУСИНЕЦЬ Мар'яна – доктор психологічних наук, професор

ОРОС Віктор – кандидат фізико-математичних наук

ПЕТЕЧУК Василь – кандидат фізико-математичних наук, доцент

ПУЦОВ Володимир – кандидат педагогічних наук, професор

СТАРОСТА Володимир – доктор педагогічних наук, професор

ХОДАНИЧ Петро – кандидат педагогічних наук, доцент

Засновники: Департамент освіти і науки, молоді та спорту
Закарпатської обласної державної адміністрації
Закарпатський інститут
післядипломної педагогічної освіти

Зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія 3т № 350 від 19.11.2004 р.

Адреса редакції:

88000, м. Ужгород, вул. Волошина, 35.

Тел. 3-73-38, 3-42-74.

E-mail: slovo@zakinppo.org.ua

Підготовлено до друку в інформаційно-видавничому центрі
Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти

Коректор

Наталія БАБИЧ

Відповідальний за випуск

Ірина ПОП, завідувач інформаційного центру ЗІППО

Підписано до друку 28.12.2017. Формат 60x84/8. Умовн. друк. арк. 16,4. Тираж 100 прим.

Віддруковано у ТОВ "Спектраль", 88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36.

структурних і функціональних його виявів вимагає комплексності та системності досліджень цього наукового феномена.

Безумовно, воно є джерелом формування духовності особистості як у крайовому, так і в країнознавчому вимірі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гавриленко О.П. Методологія наукових досліджень: навч. посібник / Олена Петрівна Гавриленко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 172 с.
2. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. Т.3. – Львів: Видавництво "Молоде життя", 1994. – С. 1159.
3. Закон України "Про освіту" URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page/>
4. Матяш В.В. Педагогічне краєзнавство у підготовці майбутніх учителів початкових класів до гуманізації навчання. – Дис. ...канд. пед. наук. – Тернопіль, 1999. – 177 с.

ЗАКАРПАТТЯ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Офіцинський Р.А.

Анотація. Пропонований нарис рекомендується вчителям-історикам й учням для заповнення прогалін під час вивчення теми "Наш край у роки Другої світової війни" з навчального курсу історії України для 11 класу загальноосвітньої школи. Проблему "Закарпаття в Другій світовій війні" розкрито через призму таких важливих аспектів, як окупація й анексія Карпатської України, політичні зміни, національна політика і польські біженці в краї, нелегальна міграція через угорсько-радянський кордон, українське і прорадянське підпілля, примусова праця місцевого населення, Голокост, військові операції СРСР, Угорщини і Німеччини в регіоні, ідеологема "визволення", культові постаті місцевих героїв, квазідержавне утворення Закарпатська Україна, возз'єднання краю з Україною, міжнародні відносини і радянсько-чехословацький компроміс, демографічні втрати і культурні віхи. Наприкінці подано список наукових публікацій автора з проблематики, що висвітлена. З огляду на обсяг цього нариса і на ліміт часу при висвітленні теми вчитель може вибрати найбільш яскраві аспекти на свій розсуд.

Ключові слова: злочини проти людяності, мадяризація, угорорусизм, радянізація.

Злободенність регіональної проблематики періоду Другої світової війни підсилює сучасна міжнародна ситуація. Передусім – настійливі вимоги історичної правди від України з боку сусідів. Ідеї та аргументи щодо об'єктивної інтерпретації наявного історичного матеріалу оприлюднювалися автором цих рядків протягом тривалого часу в науковому, науково-популярному і публіцистичному

жанрах. І на ключовому напрямку вдалося зрушити камінь із мертвої точки.

Окупація та анексія

Обґрунтовані твердження про окупацію та анексію Карпатської України як українську точку відліку Другої світової війни здобули підтримку в науковому середовищі. Про це свідчить узагальнювальна книжка "Україна у Великій війні 1939 – 1945" 2014 р., де присутній промовистий підрозділ "Карпатська Україна. Початок Другої світової війни для України".

Про що мовиться концептуально? Для позначення трагічного фіналу Карпатської України та його наслідків підходять не всі історико-правові терміни, якими оперують учені: агресія, анексія, інтервенція, окупація.

Протягом чотирьох місяців (15 березня – 7 липня 1939) Карпатська Україна перебувала в режимі військової окупації Королівством Угорщина. Окупованою територією управляла Військова адміністрація Підкарпаття.

Угорщина провела анексію Карпатської України у два етапи (частину території в листопаді 1938-го за Віденським арбітражем, а решту – в березні-липні 1939 р. внаслідок військового вторгнення), яку не визнали країни антигітлерівської коаліції – творці післявоєнної карти світу.

Правовою основою для переходу від військового до цивільного управління стали закон "Про з'єднання Підкарпаторуської території з Угорською державою" і розпорядження прем'єр-міністра "Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі" від 22 червня 1939 р.

Термін "агресія" включає тимчасове зайняття чужої території (окупацію) і насильну зміну її стату-

су (анексію). Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) у складі федеративної Чехословацької Республіки (жовтень 1938 – березень 1939) зіткнулася з обома формами агресії. Спочатку з боку Угорщини і Польщі засилювалися озброєні банди і диверсійні групи, що чинили терор. Чисельність диверсантів вимірювалася кількома сотнями осіб, а терористичних актів, у т.ч. вбивств – десятками. Йдеться про опосередковану агресію.

Далі чехословацька влада представлена урядом Карпатської України опинилася віч-на-віч із масованим вторгненням збройних сил Угорщини 14-15 березня 1939 р. Угорщина окупувала новоголошену державу до 18 березня 1939 р., а до 7 липня 1939 р. анексувала.

Дотичний термін "інтервенція" не підходить для цього контексту, хоча використовується стосовно Карпатської України. Класично в новітній час поблизу кордонів сучасної України подібне мало місце під час придушення Радянським Союзом революцій в Угорщині 1956 р. і Чехословаччині 1968-го. Під кваліфікацію інтервенції (з ознаками мирної неворожогої окупації) підлягають дії нацистської Німеччини щодо союзника Угорщини, починаючи з 19 березня 1944 р., за згодою глави держави М. Горті. Вся повнота влади на Підкарпатській території знову, як і в березні-липні 1939 р., перейшла до військової адміністрації на чолі з урядовим комісаром.

Угорщина не обмежилася окупацією Карпатської України. 23 березня 1939 р. угорські війська вторглися у Словаччину трьома напрямками: Великий Березний – Старина; Малий Березний – Стакчин; Ужгород – Собранці. Це український етнографічний регіон. Обґрунтували проведену анексію тим, що зайняли стратегічні пункти для захисту залізниці в долині р. Уж. 4 квітня 1939 р. в Будапешті підписано протокол, згідно з яким словацька територія зменшилася на округ Собранці (24 тис. осіб) і частину округу Сніна, де проживало 45 тис. осіб. Землі площею понад 1 тис. кв. км включили до Підкарпатської території.

У першій половині ХХ ст. режим військової окупації регулювався Гаазькою конвенцією 1907 р. Угорщина у Карпатській Україні "закони і звичаї сухопутної війни" ігнорувала, а виконала частину з них під тиском сусідньої Німеччини. Зокрема, конвенція категорично забороняла "вбивати чи ранили противника, котрий, склав зброю або, не маючи більше засобів захищатися, безумовно здався".

Особливу жорстокість відзначився угорський жандармський загін капітана Зелді, що в окрузі Тячів протягом трьох днів (до 18 березня 1939 р.) стратив понад 200 осіб. У Хусті окружний військовий начальник полковник Голлоді дозволив виконати 170 смертних вироків. 16 березня 1939 р. біля с. Кам'яниця Ужгородського району перед телека-

мерами угорські солдати розстріляли полонених – 10 членів "Карпатської Січі". Ще більші злочини скоєні на Верецькому та інших перевалах. Це злочини проти людяності, яким нема терміну давності.

Із весни 1939 р. ведуть відлік масові репресії у межах нинішньої Закарпатської області, що продовжилися з приходом Радянської армії восени 1944-го. Від 15 березня 1939 р. край вдруге поспіль після Віденського арбітражу перетворився на переселенський табір. Якщо у листопаді 1938 р. близько 20 тис. осіб покинули Ужгород, Мукачево, Берегово з прилеглими на південь місцевостями і перебралися в Карпатську Україну, то тепер понад 40 тис. мешканців евакуювалися під прикриттям чехословацького війська двома масивними колонами – через Румунію та Словаччину.

У ході наступу 40-тисячної угорської армії та терористичних дій місцевих угрофілів 15-18 березня 1939 р. загинуло понад півтори тисячі симпатиків Карпатської України. Відтак на карпатських перевалах угорські та польські солдати розстріляли декілька груп полонених "січовиків" (понад 600 осіб). Частину з них Румунія передала Угорщині, що депортувала їх у Польщу.

Угорські конвоїри привели 7-8 колон по 70-80 осіб на Верецький перевал, де проходив тоді кордон між Угорщиною та Польщею, і передали польським прикордонникам. Останні розмістили полонених на день у казармах, а потім групами 10-20 осіб конвоювали вздовж лінії кордону на півтора-два кілометри і розстріляли над закарпатськими селами Верб'яж і Нова Розтока. Загальне число розстріляних – майже 600 осіб. На їх пошану на Верецькому перевалі відкрито меморіал в 2017 р.

Розстріли полонених січовиків зафіксовані й на Татарському перевалі поблизу с. Ясіня.

Протягом кількох місяців через угорські в'язниці та концтабори пройшли 1,2 тис. українських патріотів, а близько 2 тис. звільнили з посад або перемістили углиб Угорщини.

Чисельні злочини проти людяності здійснені військовими Угорщини. Вони досі не розслідувані, хоч є фото- і кінодокументи, речові докази тощо.

Найперше вимагається ретельна юридична кваліфікація. Належить залучити криміналістів, які спеціалізуються на військових злочинах і злочинах проти людства. Їхню працю щодо угорської агресії проти Карпатської України має підсумувати судове рішення. Адже є прецедент – кропівке розслідування Служби безпеки України і встановлення вини організаторів геноциду в Україні 1932 – 1933 рр. постановою Апеляційного суду м. Київ у січні 2010 р.

Це важливо в умовах непрямой (гібридної) реалізації в сусідній країні ймовірних учасників злочинів на Закарпатті напередодні та під час Другої світової війни. 2017 р. в Угорщині змінено закон про підтримку вдів і сиріт військовослужбовців.

Надано право на компенсацію або пенсію найближчим родичам угорських військових і жандармів, які загинули у листопаді 1938 – травні 1945 рр., а також інтернованих для примусової праці в повоєнному СРСР. Дію закону поширено на закордонних угорців, у т. ч. мешканців Закарпаття.

Політичні зміни

Анексоване Закарпаття у складі Угорщини отримало назву Підкарпатська територія (11,5 тис. кв. км), де проживало майже 622 тис. осіб. Адміністративним утворенням управляв регентський комісаріат із дорадчим органом – комісією пропозицій. Край пережив дві військові адміністрації, очолювані генералами Б. Новаковичем (березень–липень 1939) й А. Вінце (березень–жовтень 1944), трьох регентських комісарів – Ж. Перенї (липень 1939 – вересень 1940), М. Козму (вересень 1940 – грудень 1941) і В. П. Томчани (січень 1942 – березень 1944).

Виконавча і законодавча влада Угорщини відмовилася від обіцянок про крайову автономію, висловлених місцевим колаборантам А. Бродію, С. Фенцику та ін. Законопроект про Підкарпатське Воєводство, розроблений під керівництвом прем'єр-міністра П. Телекі та поданий парламенту 23 липня 1940 р., завдяки тиску націонал-радикалів було відкладено.

Гостроту національного питання засвідчила політика денаціоналізації (угрорусизму) й антисемітизму. У конфесійній сфері піднесено роль православного фактору поряд із греко-католицьким.

Неперервність національно-визвольної традиції закарпатських українців проявилася в дипломатичних зусиллях чільних представників карпатоукраїнської еміграції А. Волошина, С. Ключурака, Ю. Ревая та ін., здійснювані з Праги у берлінському і братиславському напрямках. Уперше справу маємо із закарпатською еміграцією особливого рангу: не з інакомислячими, які до кращих часів заховаляся за кордоном, а з людьми, котрі самі втілювали в життя державницькі ідеї.

Упала суспільна значимість лідерів місцевого угрофільства через їхню угодницьку позицію. Табір проугорської спрямованості залишився розколотим на три недружелюбні одна до одної частинки – бродіївську, фенциківську і цілковито злиту з проурядовими колами. Їхні проводирі – А. Бродій, С. Фенцик, О. Ільницький. Нечисленні прихильники Бродія та Фенцика безуспішно пробували на першому етапі (1939 – 1940) підняти автономний прапор.

Послабились і чехофільські симпатії внаслідок позиції емігрантського уряду Чехословацької Республіки. Питання про післявоєнний автономний статус Закарпаття не знайшло підтримки у Державній раді ЧСР у Лондоні. У Держраді край представляли спочатку аграрник і русофіл П. Цібере, а потім

комуніст І. Петрущак, який займав українську позицію.

Бачимо збереження традиційної розпорошеності русофільського напрямку. Надії одних були звернуті у чехословацький, а згодом у радянський бік (П. Цібере). Інші орієнтувалися на російські білоемігрантські кола (С. Фенцик) або внутрішні сили (А. Бродій) при демонстрації лояльності щодо Угорської держави.

Для закарпатських комуністів характерні дві ззовні неузгоджені лінії: курс на реставрацію домюхенської Чехословаччини (лондонська еміграція – І. Петрущак та ін.) і повністю підлегла маятниковим зовнішньополітичним коливанням СРСР (московська еміграція – О. Борканюк, І. Туряниця і т.д.).

У міжвоєнній та під час Другої світової війни Угорщина була унікальним державним утворенням: королівством без короля. Країною керував регент М. Горті до 16 жовтня 1944 р., коли передав усю владу прем'єр-міністрові Ф. Салаші. Угорська держава була конституційною монархією з ліберально-правовою системою, при якій влада розподілялася між двопалатним парламентом і главою держави в особі регента.

Закарпаття не отримало автономії. Натомість посередництвом особливої форми адміністрування (регентський комісаріат) стало рівнозначною частиною угорської нації та держави. На порядку денному постала повна мадяризація краю.

Національна політика

Офіційно твердилося про окремішність місцевого українського населення. Вдавалося це нелегко, зокрема й через труднощі у справі вибору етноніма. Запропонований – "угро-руський" – був кабінетним. Назву "рутен" вживали пересічні угорці, а "русин" – угорські службовці. Корінні жителі називалися "руськими".

Не було однастайності й серед угорських колаборантів. Газета С. Фенцика "Карпаторусській голос" промовисто висловила у програмній статті "Почему мы – карпатороссы, а не русины!". Головний аргумент зводився до того, що етнонім "русини" скомпрометований, тобто є синонімом терміна "українці".

Упровадив угрорусизм регентський комісар М. Козма. Він бачив прогрес угроруського народу лише в рамках святостефанської державності. Звичним явищем стали систематичні переміщення підкарпатських службовців углиб країни. Влітку 1940 р. перевели в угорські регіони близько 400 "українських, русинських працівників залізниць і пошти" і понад 800 учителів руського (українського) походження. Звільнили всіх українських учителів-емігрантів, які осіли в краї від 28 жовтня 1918 р. Працювати в школах мали право лише представники антибільшовицької російської еміграції.

Русофіли бажали офіційного статусу "русского языка" (російської мови). До цього владні структури Угорщини поставилися прохолодно. У 1940 р. світ побачив підручник для середніх шкіл "Грамматика угрорусского языка" як офіційне видання. Відтак "Грамматика руського языка" І. Гарайди служила шкільним підручником, починаючи з 1941/42 навчального року. Регентський комісар М. Козма особисто слідкував за підготовкою граматики Гарайди, а від себе додав у запропонований алфавіт 34-ту букву – "ъ" (йор).

Угорська влада наказала знищити "всі українські та протиугорські книги". У населення конфіскували понад 57,3 тис. книжок і 80 тис. підручників. У міській бібліотеці Ужгорода закрили доступ до чеської, української, російської літератури (загалом 6,4 тис. книг).

Спочатку офіційні кола відкрито симпатизували греко-католикам, згодом підсилили православних (Сербського патріархату). Регент М. Горті 27 квітня 1941 р. призначив єпископським адміністратором для угорських і підкарпатських православних громад (осідок – у Будапешті) М. Попова, російського білоемігранта, викладача Дебреценського університету. Він вступив на посаду в урочистій атмосфері 1 червня 1941 р. у єпископському храмі Мукачева у присутності регентського комісара М. Козми. Православні священники почали отримувати заробітну плату від держави.

Закарпатські німці переживали надзвичайно сприятливі часи. Угорський уряд турбувався, щоб вони не терпіли ніякої шкоди через їхню національну приналежність і солідарність з націонал-соціалістичним світоглядом. Надано право на громадські об'єднання й вільного спілкування з Німеччиною посередництвом фольксбундів.

У лютому 1942 р. почали набирати добровольців у військо Німеччини серед німецького населення Угорщини. На Підкарпатті зголосилося близько 400 осіб (визнано придатними до служби близько 200). Їхнім сім'ям щомісячно виплачували 70 пенге допомоги, у випадку загибелі – певну одноразову суму і надавалося німецьке громадянство. Жінки завербованих отримували по 60 пенге щомісяця і по 22,5 пенге на кожну дитину.

Ідучи у фарватері німецького націонал-соціалізму, угорська влада взялася за єврейське питання. Одразу після загарбання Карпатської України позбавлено патентів 36% ремісників і торговців (переважно євреїв). Встановлювалися додаткові податки. 1,7 тис. спеціалістів з вищою і середньою освітою залишилися без роботи. Протягом року (15 вересня 1940 – 15 вересня 1941) замість 3,8 тис. єврейських торговців працю продовжили 2,5 тис. підприємців християнського віросповідання.

Згідно з антисемітським законодавством Угорщини, особа, яка вважалася євреєм, взагалі не

могла перебувати на державній, муніципальній, сільській та інших службах. Угорський уряд піддав потужному пресингу єврейське підприємництво. "Карпаторусский голос" уміщав тенденційні добірки. Зокрема, 25 жовтня 1941 р. читачам повідомлено про продуктову аферу, викриту в Ужгороді. Прокуратура розслідувала зловживання чотирьох єврейських торговців овочами, що продавали помідори з Кечкемета по 35–40 філерів за кілограм (закупили 6,4 т за ціною 24 філерів за 1 кг), "наваривши" близько 700 пенге.

Наводилися такі факти з метою створити враження, ніби євреї спричинюють подорожчання продуктів, а не безпорадна економічна політика уряду, що інфляційним шляхом покривав зростаючі військові видатки.

З вибухом німецько-радянської війни для угорських євреїв прийшла пора депортацій. Спочатку – на українські землі, окуповані Німеччиною, а згодом – у "фабрики смерті" на східнонімецьких і польських теренах.

Словацька меншина була заручником недружелюбних відносин Угорщини і Словаччини, арбітром у яких виступала Німеччина. Активно діяла "Партія словацької народної єдності", відділенням якої в м. Собранці керував римо-католицький священник Ю. Чалфа.

Беручи до уваги етнополітичне протистояння угорців і румунів, про що яскраво засвідчив Другий Віденський арбітраж у серпні 1940 р., румунська меншина краю теж перебувала в занедбаному стані.

Загалом угорська національна політика мала дискримінаційний характер до всіх, окрім угорської та німецької спільнот. Українське та єврейське населення перебувало під політичним, економічним і соціально-культурним пресингом. Без надії на просвіток розвивалися національно-культурні прагнення у словацькому і румунському середовищах.

Польські біженці

У перший день Другої світової війни, 1 вересня 1939 р., в Угорщині ввели надзвичайний стан. Зокрема, обмежили право на збори і мітинги, запровадили перевірку преси (внутрішню цензуру) і закордонних видань, скасували обмеження робочого часу й оплачуваної відпустки, встановили тверді ціни.

Одночасно через Закарпаття проліг один із важливих шляхів польської еміграції. Причому фото польських біженців на дорозі Свалява – Чинадієво у "Землеробському календарі на високосний 1940 рік", що надрукований в Ужгороді, не викликало заперечень з боку державного цензора.

Польське консульство в Ужгороді працювало аж до ліквідації Польської держави у вересні 1939 р. Звідти місяцем раніше інформували Варшаву про катастрофічне соціальне й економічне становище

Підкарпаття в умовах угорського панування і пропонували закупити велику партію винограду, яблук і вина, щоби пригорнути до нового режиму селян. Вони не мали шансів продати продукцію в Угорщині, а чехословацький ринок втратили.

18 вересня 1939 р., на другий день вступу Червоної армії у Західну Україну, регентський комісар барон Ж. Перенї визначив компетентних осіб для допомоги польським біженцям. Тоді спостерігався їх великий вплив. Першочергової уваги потребували поранені та хворі. Усіх утікачів поступово перевозили вглиб країни.

Радянсько-угорський кордон встановився 21 вересня 1939 р. Наступного дня Польща капітулювала. Спочатку кордон перетинали численні озброєні загони, у котрих угорські військові забирали зброю і поселяли у спеціальні табори. 23 вересня вже нарахували 20 тис. польських біженців. У жовтні їх число в Угорщині досягло 75 тис. осіб. Чимало поляків після короткочасного перебування на угорських землях через угорсько-югославський кордон переправилося на Захід.

Рух польської людності через Підкарпатську територію призвів до загострення криміногенного чинника. Місцеве населення отримало багато гвинтівків від польських солдатів шляхом обміну на одяг і продукти, купівлі за готівку. У вересні-жовтні 1939 р. угорські жандарми здійснили ряд облав, аби примусити людей здати придбану зброю. Для її виявлення регентський комісаріат утворив сітку агентів.

Не обійшлося без трагедій. Львівський воєвода А. Білик у готелі в Мукачеві покінчив життя самогубством. У його похороні взяли участь визначні представники міста і сотні людей.

Ця еміграційна епопея відчинила двері не тільки для нелегальної торгівлі зброєю. Угорський уряд передав місцевим господарям безоплатно 120 коней, які перебрав від поляків. Акція мала пропагандистське спрямування. А вже восени 1938 р. й у березні 1939-го чехословацькі військові в селян рекуїзували коней, що до власників не повернулися.

Ліквідація польської державності загострила давні економічні проблеми в домінуючому аграрному секторі Закарпаття. Восени 1939 р. виникли труднощі в реалізації овочів і фруктів, оскільки "стратився польський експорт". Щоби зняти напругу, угорський уряд дозволив переробку на спирт по сто вагонів яблук і слив у місцевих броварнях. Окрім того, у Берегові та Виноградіві відкрили сортувальні, де відбирались якісні фрукти для продажу на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Нелегальна міграція

Масові втечі в уявний "радянський рай" є важливою віхою крайової історії. Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в 1939 – 1941 рр.

отримав резонанс у суспільстві та серед учених. В Ужгороді побачили світ значні за обсягом збірники документів і матеріалів "Закарпатські втікачі в СРСР. 1939 – 1941" (2008), "Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939 – 1949" (2011). Масив цих справ зберігали в архіві управління Служби безпеки України в Закарпатській області, відтак передали Державному архіву Закарпатської області.

У першу чергу втікали в СРСР представники націй (українці, євреї), позбавлених власної держави. Цим, очевидно, пояснюється надзвичайно низький відсоток румунів, угорців, словаків, німців, які, закономірно, орієнтувались у скрутних випадках на свої національні держави, а не на Радянський Союз. Вікові рамки порушників кордону виглядають унікально. Наймолодшому виповнилося кілька місяців, найстаршому – 60 років. Жінок дуже мало – 8 % від загалу. Переважала молодь: 17-25-річні становили 86 %.

Близько половини біженців проживали неподалік кордону (у межах 40 км). Переходи здійснювались в однакових розмірах на відрізках г. Пікуй – с. Либухора, г. Сивуля – с. Бистриця, села Ясіня – Ворохта, Нижні Ворота – Лавочне, Присліп – Вишків. На радянському боці втікачі про себе давали знати одразу прикордонникам або місцевим жителям. Вони спроваджували їх на заставу, встигаючи задовільнити дрібні комерційні зацікавлення.

Усі закарпатські українці (де-юре громадяни Королівства Угорщини) отримували строки ув'язнення за ст. 80 Кримінального кодексу СРСР, тобто 3 роки виправно-трудова таборів. Але майже 10 % з них засуджено до 5 років (за нелегальний перехід із шпигунською метою та як соціально небезпечні елементи). Неповнолітніх (віком до 15 років) відправляли у дитячі розподільники або у колонії.

На допитах затримані часто розповідали про свої заробітки у місцях попереднього проживання. У Будапешті пекар отримував місячно 120 пенге, складач видавництва – 200, а в Нодьвароді (нині Арад, Румунія) робітник текстильної фабрики – лише 68. Пересічний кравець у Мукачеві міг заробити 60, швець – 40, продавець – 50 пенге у місяць, а вантажник на залізничній станції Ясіня – до 80-90.

Для порівняння наведемо розцінки на товари широкого вжитку і послуги. Квиток на залізничний відтинок Хуст – Виноградів коштував 1 пенге 20 філерів (майже 30 км), на автобус Хуст – Торунь (тепер Міжгірський район) – 5 пенге (близько 90 км). За 1 кг білого хліба платили 80 філерів, м'яса – у межах 2 пенге, 1 кг солі обходився у 25 філерів.

У прикордонних селах Закарпаття тої пори процвітало прибуткове, але небезпечне ремесло провідника-контрабандиста. Щось подібне бачимо нині на кордонах України із державами, що входять до Європейського Союзу.

Сам факт існування угорсько-радянського державного кордону у вересні 1939 – червні 1941 рр. по лінії, що розділяє нині Закарпатську, Львівську, Івано-Франківську області України, став можливим через окупацію Карпатської України Угорщиною 14-18 березня 1939 р. та Західної України Радянським Союзом, починаючи від 17 вересня 1939 р.

Масова втеча жителів Закарпаття, котре угорська влада називала Підкарпатською територією, є виявом протесту проти соціальної, економічної, національної політики авторитарної Угорщини за правління регента М. Горті. Загалом ідеться про близько 10 тис. утікачів. Половина з них перетнула кордон у 1940 р. Зіграли роль людські ілюзії та зовнішньополітичні чинники, передусім – нав'язлива радянська пропаганда загального благоденства під батьківською опікою Й. Сталіна.

Однак реалії виявилися сумними. За карпатськими перевалами на втікачів чекали співробітники НКВС СРСР, які за спрощеною квазіправовою процедурою наповнювали безоплатною робочою силою ГУЛАГ. У суворих кліматичних умовах Уралу, Сибіру, Заполяр'я, решти "не менш віддалених місцевостей" понад тисяча закарпатців загинула в ув'язненні та на важких роботах від хвороб, неякісної їжі, фізичного виснаження.

Багатьох закарпатців порятувала німецько-радянська війна, а саме становлення антигітлерівської коаліції та укладення в липні 1941 р. чехословацько-радянської угоди. Але ще майже півтора року представники чехословацького еміграційного уряду в Лондоні витратили на те, щоби добитися амністії, знайти і звільнити з радянських таборів своїх довоєнних громадян.

Звільнені закарпатці покидали ГУЛАГ у двох напрямках. Придатні до військової служби їхали у м. Бузулук Оренбурзької області (нині Росія), а непридатні – на працю у радгоспи Джамбульської області (Казахстан). У Бузулуку формувався 1-й чехословацький окремих батальйон, що швидко переріс у полк, відтак – у бригаду. Станом на 1 жовтня 1944 р. у 1-й чехословацькій окремій бригаді налічили вже 3,3 тис. осіб, а з них – 2,2 тис. закарпатських українців, або дві третини особового складу.

У Радянський Союз із окупованого Угорщиною Закарпаття втекли переважно активні молоді люди. Чимало з них у повоєнній Чехословаччині реалізували себе як успішні військові. Найбільших висот досяг уродженець с. Приборжавське Іршавського району генерал-полковник Василь Вальо (1921 – 1979) – перший заступник міністра оборони Чехословаччини 1971 – 1976 рр., депутат чехословацького парламенту 1971 – 1979 рр.

Підпілля

В анексованій Карпатській Україні діяло два підпілля – українських націоналістів і прорадянсь-

ке (комуністичне). У липні 1940 р. спробувала легалізуватися в Хусті група учасників розбудови Карпатської України в складі М. Бандусяка, Ю. Бращайка, А. Ворона, Ф. Ревая. Вони прагнули відновити партію "Українське національне об'єднання" і товариство "Просвіта", контактували з карпатоукраїнською еміграцією та угорською опозицією. Проте мети не досягли і з початком німецько-радянської війни припинили діяльність.

Ядром української підпільної мережі стали старшокласники і студенти, які орієнтувалися на Організацію українських націоналістів. У 1940 – 1942 рр. вони тримали тісний зв'язок із проводом ОУН (б). Започаткували підпілля випускники Мукачівської торгівельної академії. У лютому 1940 р. в Хусті визначено крайову структуру ОУН. До проводу увійшли А. Цуга (провідник), Д. Бандусяк (заступник провідника, організаційний референт), М. Кіштулинець (військовий референт), В. Потушняк (референт пропаганди), С. Пап (ідеологічний референт), М. Орос (референт юнацтва), М. Габовда (зв'язковий референт). Край поділили на три округи: східний (очолював священик П. Погоріляк), середній (Д. Бандусяк), західний (М. Габовда).

Підпільників було понад півтори сотні, основні осередки (трійки, п'ятірки) діяли в гімназіях, семінаріях, академії. Вони видавали і поширювали підпільну газету "Чин". Друкували її накладом 50-60 прим. у с. Тернові на Тячівщині в будинку братів Хромеїв. У 1941 – 1942 рр. випущено до шести номерів, кожен з яких мав по 16-18 стор. Спочатку редактором підпільного органу був І. Романець, а після його арешту в квітні 1941 р., – греко-католицький священик С. Пап. Останній вважається автором брошури "Обвинувачую Мадярщину!", де наведено злочини проти українського народу.

Українське підпілля 15 березня 1941 р. встало на Хустському замку синьо-жовтий прапор замість угорського. Тоді ж, із нагоди другої річниці окупації Карпатської України, на могилі січовиків на Красному Полі звели хрест із написом "Борцям за волю України". Український прапор майорів над Хустом півдня. Угорська жандармерія та контррозвідка за це арештувала майже через місяць 9 осіб, зокрема Д. Бандусяка і М. Ороса. Їх потім долучили до інших членів ОУН і в липні 1942 р. влаштували у Мукачеві "Ковнерівський процес" – у колишньому палаці А. Ковнера, що служив тюрмою. Загалом 163 осіб звинуватили в "державній зраді" – у намірі приєднати Закарпаття до України. Максимальні терміни (10-12 років позбавлення волі) отримали керівники підпілля А. Цуга, Д. Бандусяк, С. Пап, М. Габовда. Багатьох ув'язнили на термін від кількох місяців до 5 років, а більшість (114 осіб) амністували. Крайова структура ОУН відновилася через два роки, восени 1944-го, і боролася уже проти радянської влади.

Закарпатські комуністи займали українофільські позиції. Із СРСР у край надсилали вишколених виконавців. Групу О. Борканюка (6 осіб) десантували 4 січня 1942 р. поблизу с. Ясіня, на межі з дискримінованим Галичином. Парашутистів помітили німецькі прикордонники й трьох убили, а двох полонили. О. Борканюк понад місяць переховувався у рідних в Ясінях. 12 лютого 1942 р. його схопили, у краї пройшли облави. Навесні та влітку 1942 р. арештували понад 200 учасників комуністичного підпілля, 137 з них ув'язнили на різні терміни, а 6 стратили в Ужгороді. О. Борканюка повісили в Будапешті 3 жовтня 1942 р. за антидержавні злочини, комуністичну і розвідувальну діяльність на Закарпатті в інтересах іноземної держави.

Влітку 1943 р. угорська влада посилила перевірки населення через активність партизанів у Галичині. 19 серпня 1943 р. біля г. Менчул неподалік с. Драгово на Хустщині успішно висадили радянську розвідувальну групу Ф. Патакі (7 осіб). Останній відбув у Будапешт. Угорські спецслужби в лютому 1944 р. взяли штурмом штаб підпільників у приватному будинку в Хусті, де загинуло 6 осіб. Ф. Патакі затримали в Будапешті та в ужгородській в'язниці засудили до смертної кари. Вирок виконали 4 листопада 1944 р. в м. Шопронь (Угорщина). Усього притягнули до відповідальності близько 200 осіб, 27 з них розстріляли за місцем народження – у містах Хуст і Виноградів, селах Теково і Чорнотиново. Близько сотні підпільників загинуло у концентраційних таборах.

Примусова праця

Використання примусової праці не є винятковим явищем у світовій історії. У великих масштабах вона використовувалася під час Другої світової війни, що добре відображено на матеріалах індустріальних регіонів України. Стосовно Закарпаття до появи видання "У рабстві: усні історії примусових робітників Закарпаття 1939 – 1944 років" (2013) не було подібного інтересу, за винятком етноцентричних зусиль угорських дослідників, які акцентували увагу на радянських трудових мобілізаціях 1944 – 1946 рр.

Водночас угорські вчені оминають незручні факти з минулого Закарпаття. За підрахунками спеціальної комісії Закарпатської області (грудень 1945 р.), окупаційна влада забрала у трудові табори Угорщини і Німеччини близько 71 тис. закарпатців за етнічним критерієм. Ішлося не про представників привілейованих "дружніх націй" (угорців і німців), а людей "другого сорту" – з числа українського, єврейського, румунського, словацького, ромського населення.

У перші повоєнні роки частково зібрали свідчення про примусову працю, проте протягом наступного півстоліття цієї теми дослідники і місцеві орга-

ни влади майже не торкалися. Інтерес до неї прокинувся через компенсаційну "політику пам'яті" Німеччини.

На Закарпатті знаходилися трудові табори, куди мобілізували не тільки місцевих чоловіків, але й з інших регіонів тодішньої Угорщини. Примусових робітників задіяли на будівництві оборонної Лінії Арпада.

Такі табори знаходилися, зокрема біля с. Люта (Великоберезнянський район), смт Воловець, с. Верхня Грабівниця (Воловецький район), смт Ясіня (Рахівський район). Також у примусових роботах задіяли десятки закарпатських жінок – як господарську прислугу у військових частинах (1-а угорська армія, штаб у м. Хуст). Нерідко військові піддавали їх сексуальній експлуатації.

Примусову працю в Угорщині масово використовували з ухваленням відповідного закону в березні 1939 р. Згідно з ним, у трудові табори найчастіше відправляли євреїв віком 20–48 років. Примусові роботи пов'язувалися з військовими потребами.

Із початком німецько-радянської війни в Угорщині істотно зросли обсяги примусових робіт – фортифікаційне будівництво, розробка корисних копалин. На Східний фронт відправили до 12 трудових батальйонів чисельністю близько 14 тис. осіб, пізніше їх налічували понад 100 тис. осіб, половину з яких складали євреї.

Навесні 1942 р. із Закарпаття відправили на роботу вглиб Угорщини понад 14 тис. осіб. Роком раніше, 16 квітня 1941 р., на спеціальній нараді в Ужгороді вирішили заблокувати всіх ромів у спеціальних таборах і використовувати їх для спорудження річкових дамб, посадки лісу і заготівлі лісоматеріалів тощо. Ромські табори оточували колючим дротом, виставляли охорону, вхід і вихід з табору-гетто без дозволу заборонили.

У серпні 1944 р. міністерство оборони Угорщини започаткувало ромські трудові батальйони. Кожен з них комплектувався з 213 ромів, 1 лікаря-єврея, 1 інженера-єврея. 1,5 тис. молодих ромів, зокрема із с. Холмок Ужгородського району, мобілізували рити окопи і траншеї, засипати ями після бомбардувань міст Угорщини і Німеччини.

На початку весни 1944 р. угорська влада посилила мобілізацію закарпатських українців обох статей у "мункосазод" (робочий батальйон) на важкі роботи з лопатою і киркою в лісових хащах. Мобілізовані жили у лісових колибах, у неділю їх відпускали додому.

Лінія Арпада 1940 – 1944 рр. не була суцільною і складалася з окремих вузлів оборони: 99 опорних пунктів, 759 довготривалих вогневих точок, 394 довготривалих залізобетонних вогневих точок, 439 відкритих вогневих рубежів, 400 км траншей і стрілецьких окопів, 135 км противотанкових пере-

пон. Ця фортифікаційна споруда мала десятки тунелів, казарм, де жили тисячі солдат, сотні амбразур, протитанкових споруд, кілька військових шпиталів. Усе споруджувалося десятками тисяч примусових робітників.

Нині Лінія Арпада є популярним об'єктом військового туризму. У с. Верхня Грабівниця Воловецького району знаходиться 1,5-кілометровий тунель. Там у 1944 р. зберігалась амуніція і зброя. Усього ж із тої пори на Закарпатті збереглося майже 200 фортифікаційних споруд.

Голокост

Відомо про 85 тис. закарпатських жертв Голокосту. Сама ж акція – зосередження в гетто і депортація 115 тис. євреїв через Закарпаття до "Освенціма" – тривала 52 дні, із 16 квітня до 6 червня 1944 р. Євреїв зібрали у гетто у 9 населених пунктах – Ужгород, Мукачево, Хуст, Берегово, Виноградів, Тячів, Солотвино, Іза, Сокирниця. Частина євреїв із сучасного Рахівського району зосередили в гетто нині м. Сігету Мармаціей (Румунія). Потяги в "Освенцім" вирушали з восьми залізничних станцій теперішнього Закарпаття, починаючи з 14 травня через Кошіце (Словаччина). У кожному ешелоні везли від 2 до 4 тис. євреїв.

До загального числа депортованих входить і точно не визначена кількість євреїв із південної (румунської) частини комітату Мараморош, а також з округів Собранці та Снина теперішньої Словаччини. Загалом ідеться про близько 100 тис. власне закарпатських євреїв. За різними припущеннями, із них вижило від 12 до 25 тис. осіб.

Уперше дані про саме 100 тис. депортованих закарпатських євреїв були оприлюднені у Лондоні в україномовному бюлетені "Карпати кличуть" за липень-серпень 1944 р. Його видавав закарпатський комуніст Іван Петрушак, член Державної Ради Чехословацької Республіки. Щодо Закарпаття у бюлетені вживався політонім Карпатська Україна. За два роки, у травні 1946-го, "Обласна надзвичайна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-мадярських загарбників і обліку втрат, завданих ними громадянам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам Закарпатської області" встановила, що в гетто зігнали 94,7 тис. євреїв, з яких знищили 85,5 тис., включно із розстріляними поблизу м. Кам'янець-Подільськ у липні-серпні 1941 р. Тоді з майже 15 тис. закарпатських євреїв врятувалися 2-3 тис.

Чому величезні маси людей покійно прямували до загибелі? Їх дезінформували, мовляв, відвезуть на короткочасну працю у Німеччину, а звідти у Палестину. Опершись на угорську владу (міністерство внутрішніх справ), єврейські ради і комітети (юдєнрати), сама ж нацистська Німеччина для масштабної акції виділила мізерні сили.

Євреї Закарпаття пережили демографічну катастрофу. Їхня довоєнна чисельність, поселенська і суспільна структури не відновилися. Завданих людських і матеріальних втрат не вдалося компенсувати. До сих пір нема точних даних про те, скільки закарпатських євреїв пережило Голокост. Маємо загальні відомості про всіх (без поділу за національною ознакою), які повернулися до червня 1945 р. Народна Рада Закарпатської України таких облікувала не менше 12 тис.

Вважається, що пережило Голокост менше 20% закарпатських євреїв. Залишилось їх у радянізованому Закарпатті близько 5 тис., а у Чехословаччині осіло майже 15 тис. Серед них домінували не в'язні концентраційних таборів, а мобілізовані до "трудових батальйонів".

Від листопада 1944 р. на Закарпаття почали прибувати тисячі "радянських євреїв". Вони зайняли важливі посади у партійних, радянських і правоохоронних органах, служили в армії, працювали у медичних, освітніх, культурних закладах, засобах масової інформації, у фінансовій, торгівельній, аграрній та промисловій сферах.

Ця соціокультурна спільнота відмінна від попередньої. Якщо довоєнні євреї у Закарпатті мали власне історико-культурне обличчя, то цих людей виховала панівна комуністична ідеологія. Вони приховували походження, змінювали прізвища, називалися здебільше росіянами. У середовищі закарпатських євреїв одразу виник двоподіл – протиставлення "місцевих" і "східних". На відміну від прибульців (часто комуністів), автохтони дотримувалися традицій предків, ходили в синагогу.

Відновилися майже два десятки єврейських громад із чотирьохсот, які діяли до Голокосту. Ужгородська громада раніше мала 3 синагоги, 5 молитовень, а їй дозволили тимчасово користуватися однією.

Квітень 1944 р. став поворотним пунктом історії євреїв Закарпаття. Від стотисячної корінної меншини залишилося 5 тис. осіб, які опинилися під тиском радянської влади. Найперше удару завдано по релігійних традиціях і громадських структурах. Національно-культурній консолідації протидіяв "інтернаціоналізм" новоприбулих "радянських євреїв".

Військові операції

Східні Карпати в роки Другої світової війни розмежовували чотири союзні держави – Угорщину, Словаччину, Німеччину і Румунію.

Влітку 1944 р. війська 1-го Українського фронту вже діяли у передгір'ях, поблизу кордонів колишньої Чехословаччини. Сусідній 2-й Український фронт готувався вступити до Румунії. Розділила фронти підкова Головного карпатського хребта довжиною 400 км. Ставка верховного головнокоман-

дування СРСР 30 липня 1944 р. на цьому стикові утворила 4-й Український фронт. Його командувач – генерал-полковник І. Петров. У день взяття Мукачеве, 26 жовтня 1944 р., йому знову присвоїли звання "генерал армії", якого позбавили у лютому 1944-го за військову невдачу в Криму.

4-й Український фронт фактично з самого початку запланували використати не стільки для наступу, скільки для радянської відвойованих територій у Карпатському регіоні. Керівництво СРСР прагнуло швидко вивести з війни німецьких сателітів Словаччину й Угорщину. До нанесення удару на м. Пряшів залучили 38-у армію 1-го Українського фронту та 1-у гвардійську армію 4-го Українського фронту. Мали оволодіти містом у середині вересня 1944 р., а змогли тільки в січні 1945-го.

У 38-у армію входив 1-й чехословацький армійський корпус чисельністю 17 тис. бійців, у т.ч. 7,1 тис. закарпатських українців, або 42 %. Ним командував генерал Я. Кратохвіл, а з 10 вересня 1944-го до 6 квітня 1945 р. – генерал Л. Свобода, потім – генерал К. Клапалек. Близько 800 закарпатців загинуло під час Карпатсько-Дуклінської операції.

На її початку бригадний генерал Я. Кратохвіл, знятий з посади командувач 1-го Українського фронту маршал І. Конєв. Я. Кратохвіл опирався тому, щоби його корпус використовували для лобових атак "по-радянськи" – на підготовлені противником позиції з неподавленою системою вогню. Це вело до масового вбивства солдатів. Тому чехословацький уряд у Лондоні спробував увільнити бригадного генерала Л. Свободу за необґрунтовану втрату половини бійців корпусу.

Подолання Карпат ускладнила Лінія Арпада – глибокоешелована система оборонних укріплень. Оборонялося угорсько-німецька армійська група генерал-полковника Г. Гайнріці, що складалася з двох армій. 1-а німецька танкова (командував сам Г. Гайнріці), дислокувалося в Східній Словаччині. Підпорядкована їй 1-а угорська (командувач – генерал-полковник Б. Міклош) розташувалася в межах сучасного Закарпаття зі штабом у Хусті. Три її піхотні дивізії стояли на Лінії Арпада, де нині межа між Закарпатською, Львівською та Івано-Франківською областями.

З'єднання генерал-полковника Г. Гайнріці налічувало 106 тис. солдатів. Наступали 246 тис. радянських бійців, які переважали противника в артилерії у 1,5, у танках і самохідних артилерійських установках у 3,2, у літаках у 2,5 рази.

16 жовтня 1944 р. генерал-полковник Б. Міклош разом із начальником штабу, багатьма підлеглими (до 10 тис. осіб) перейшов на радянський бік. Проте генерал-полковник Г. Гайнріці відновив боєздатність 1-ї угорської армії. 4-й Український фронт негайно перейшов у наступ. Протягом наступних дванадцяти днів Закарпаття було очищено від противника.

Східно-Карпатська операція радянських військ пройшла у вересні-жовтні 1944 р. в три етапи. На першому (8-14 вересня) прорвали ворожу оборону в передгір'ях. Другий (15-30 вересня) завершився виходом до Головного Карпатського хребта, а третій (1-28 жовтня) – спуском на рівнину. Її назва є спільною для двох скоординованих дій трьох радянських фронтів.

Наступ 38-ї армії 1-го Українського фронту та 1-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту проходив у рамках Карпатсько-Дуклінської операції в Східній Словаччині. Інша частина 4-го Українського фронту воювала на мукачівському й ужгородському напрямках (Карпатсько-Ужгородська операція) на Закарпатті з метою виходу на Угорську рівнину й оточення противника в Трансільванії. 18-та армія долала Ужоцький, Верецький, Торунський перевали, а 17-й окремих корпус – Яблунецький. Прорив 2-го Українського фронту в район м. Дебрецен (Угорщина) із відгалуженням на м. Мараморш Сірет (Румунія) створив загрозу удару з тилу і знищення угорсько-німецького угруповання, що протистояло 4-му Українському фронту.

Ці бойові дії склали стратегічну операцію у гірсько-лісистій місцевості – Східно-Карпатську, що тривала майже два місяці – від 4 вересня до 28 жовтня 1944 р. Із нагоди знакових перемог у Москві, столиці Радянського Союзу, салютували тричі. 18 жовтня 1944 р. відзначили перетин радянськими солдатами Карпат, 26 жовтня – здобуття Мукачеве, 27 жовтня – взяття Ужгорода.

З огляду на радянську операцію Закарпаття військову складову глобальної мети СРСР виконав у листопаді-грудні 1944 р. Для цього в край у липні-жовтні 1944 р. Український штаб партизанського руху (знаходився у Москві) десантував 8 загонів чисельністю 160 диверсантів, приблизно по двадцять осіб у кожному. Вони розрослися в двадцять разів і досягнули максимуму в 2,7 тис. партизанів, яким допомагала майже тисяча підпільників.

Радянські загоны провели 130 диверсій, знищили 3,6 тис. ворогів, а 2 тис. полонили. Істотного впливу на військово-стратегічний сценарій вони не справили, але їх особовий склад знадобився для виконання радянських завдань у кожному поселенні. Конкретні прізвища партизанів уписалися у наступні десятиліття в панівну комуністичну ідеологію. Їх використали для міфотворення "братів зі сходу" – героїчних визволителів трудового Закарпаття з-під іноземного поневолення і рабства.

У гірсько-лісистій місцевості радянські війська зазнали невиправданих жертв. До труднощів рельєфу додалося різке погіршення погоди. Дороги стали непрохідними. У вересні 1944 р. на Закарпатті було 16 днів з опадами і туманами. 4-му Українському фронту надали 8-му повітряну армію, та вона через несприятливу погоду майже не вплинула на

хід наступу. При здобутті укріплень Лінії Арпада загинуло півтисячі бійців лише під с. Ясіня.

Втім, 23 жовтня 1944 р. радянські війська заволоділи м. Хуст. Після здобуття Великого Березного і Мукачева 18-а армія взяла Ужгород 27 жовтня. Наступного дня ціною життя трьохсот бійців здобули станцію Чоп.

Всього на Закарпатті загинуло понад 10 тис. радянських бійців, 1,8 тис. пропало безвісті, 41,4 тис. отримали поранення. Противник втратив понад 20 тис. убитими і пораненими, 20 тис. полоненими.

"Визволення"

Тривалий час у масовій свідомості домінували радянські міфи, пов'язані з вигнанням військ нацистської Німеччини та її союзників з українських земель. Говорили про "визволення", а 28 жовтня 1944 р. вважали днем остаточної деокупації України. Насправді її очистили від окупаційних режимів трьох держав – Німеччини, Румунії, Угорщини. Україна тоді не отримала волі. Її визволення відбулося з розпадом СРСР.

Жертвами радянських репресій на післявоєнному Закарпатті стали понад 50 тис. осіб, або 7% населення краю станом на 1946 р., а також майже 10 тис. учасників нелегальних переходів у СРСР 1939 – 1941 рр. Найбільшою серед репресованих стала категорія примусових робітників – понад 30 тис. осіб. Закарпатських чоловіків-угорців і німців обох статей мобілізували як безкоштовну робочу силу.

Суцільну колективізацію краю провели з допомогою позасудових розкуркулень і переселень. У 1949 – 1951 рр. із Закарпатської області переселили майже 10 тис. селян, зокрема на Південь України, Північний Кавказ і Сибір. Одночасно засудили 0,5 тис. "куркулів".

Із Закарпаття у перше післявоєнне десятиліття відправили на примусове фабрично-заводське навчання до східних областей УРСР 16 тис. юнаків. У жорна репресій потрапили вірники усіх конфесій, а греко-католицьку церкву в 1949 р. ліквідували. У 1947 р. радянська спецслужба вбила єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії Т. Ромжу.

Досі офіційно вважається, що Україну "визволено" взяттям Чопа 28 жовтня 1944 р. Це суперечить істині. Тоді завершилася Карпатсько-Ужгородська операція, але бої в межах теперішнього Закарпаття тривали. Відвертими є мемуари "Шлях солдата" (1969) генерал-полковника А. Гастиловича. Він у званні генерал-майора командував 17-м корпусом і 18-ю армією відповідно під час першого і другого взяття Чопа. Генерал свідчив: "Із Мукачева і Берегова корпус продовжував переслідування противника і ввечері 28 жовтня після запеклих боїв оволодів крупним залізничним вузлом Чоп. Тут мене чекала перша воєнна невдача. Чоп українською – затичка в бочці, корок – і, дійсно, він став

корком, що закупорив подальший наступ. Почалося з того, що вночі, ледь "Совінформбюро" встигло повідомити про взяття Чопа, противник контракував наші війська і відкинув їх на 1-1,5 км. Взяти Чоп ні в цю ніч, ні в наступні дні не вдавалося. Та й не дивно. Як потім виявилось, всі армії нашого фронту були зупинені на завчасно підготовленому і зайнятому резервами противника рубежі Станчин, Собранці, Чоп – і затрималися на ньому доволі довго, готуючись до прориву".

Отже, 28 жовтня 1944 р. радянські війська підійшли до Чопа. Майже місяць тривала його облога. Остаточно Чоп здобуто 23 листопада 1944 р. Того ж дня інформаційне агентство СРСР "Совінформбюро" повідомило, що "залізничний вузол Чоп, який переходив із рук в руки, знову зайнятий нашими військами". Жителі Чопа, де проживало близько 3 тис. осіб, переважно угорців, зазнали великої шкоди. Уціліло 30% будинків, загинуло сто мирних жителів.

Кінцеве здобуття Закарпаття радянськими військами слід датувати не раніше 26 листопада 1944 р. Тоді у Мукачеві відбувся Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України, що схвалив Маніфест про возз'єднання з Радянською Україною, де відбито переломну військово-політичну дату. Возз'єднаний форум відбувся не в адміністративному центрі краю, а в Мукачеві – подалі лінії фронту. Ужгород знаходився ближче до зони бойових дій. Противник остаточно відступив від Ужгорода 20 листопада 1944 р.

Місцеві герої

Починаючи з літа 1941 р., тисячі закарпатців мобілізували до війська Угорщини – союзниці нацистської Німеччини. З іншого боку, не менше їх воювало на боці СРСР: як чехословацькі чи радянські солдати. Дуже часто односельці воювали у ворогуючих арміях, відстоюючи чужі національні інтереси.

Візьмемо до прикладу найбільше закарпатське с. Колочава Міжгірського району. 39 колочавців загинули угорськими вояками, а 52 – радянськими. У с. Буштино Тячівського району в угорську армію забрали майже 90 осіб, з них загинуло майже половина. Серед мобілізованих до радянської (54 особи) та чехословацької (84 особи) армій додому повернулося 86, полягло 38, решту 16, мабуть, залишилися в Чехословаччині.

Декому із загиблих судилася гучна посмертна слава. Із четвіркою радянських і чехословацьких героїв – диверсантом Олексою Борканюком (11 січня 1901 – 3 жовтня 1942), підпільником Дмитром Вакаровим (3 листопада 1920 – 7 березня 1945), танкістом Степаном Вайдою (17 січня 1922 – 6 квітня 1945) і фронтовим розвідником Іваном Кубинцем (6 липня 1922 – 18 квітня 1945) – найчіпкіше асоці-

юється закарпатська лепта у спільну перемогу над нацизмом.

Найвищі бойові нагороди вони отримали посмертно: С. Вайда – Героя Радянського Союзу (1945) і пошани як чехословацького героя, О. Борканюк – Героя Радянського Союзу (аж у 1965-му), Д. Вакаров – тільки медаль СРСР "За відвагу" (1966). І. Кубинець залишився без нагород, але його досі шанують як чеського героя Другої світової.

Під час виконання бойового завдання рядового Івана Кубинця, розвідника 1-ої чехословацької окремої танкової бригади, затримав німецький військовий патруль. Це сталося вночі з 17 на 18 квітня 1945 р. біля р. Опавиця в с. Штітіна (Чехія). На світанку після допиту і катувань його стратили, розп'явши головою вниз на дубових дверях ґуральні. Йому присвячено меморіальний музей, що діє в рідному селі Новоселиця Тячівського району.

Закарпатський герой Степан Вайда народився в с. Дулово Тячівського району, загинув підпоручиком (молодшим лейтенантом) поблизу м. Творкув (Польща), перепохований у м. Острава (Чехія). Посмертно йому присвоїли офіцерське звання капітана, а 10 серпня 1945 р. удостоїли найвищої відзнаки Радянського Союзу – звання і зірки Героя. Чехословацьким вояком С. Вайда став ще у м. Бузулук. Доти він кілька років провів у ГУЛАГу за нелегальний перехід угорсько-радянського кордону.

Закарпатська Україна

Як перехідне державне утворення, Закарпатська Україна проіснувала 15 місяців – із жовтня 1944-го до січня 1946 р. Тоді ж українська мова стала у краї державною. Народна Рада була вищим органом державної влади з представницько-законодавчими функціями. Уряд складався з президії та уповноважених. Указом президії Верховної Ради Радянського Союзу від 22 січня 1946 р. замість Закарпатської України створили Закарпатську область у складі Української РСР. До цього моменту пройшли істотні зміни.

Масштабні акції наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. – перший з'їзд народних комітетів (26 листопада), маніфест возз'єднання (300 тис. підписів), з'їзди і конференції комуністів, учителів, молоді, жінок, профспілок, масові мітинги – стали агітаційно-пропагандистським оформленням радянізації Закарпаття. Представники СРСР вжили воєнно-політичних заходів.

Перше. Чехословацьку урядову місію на чолі з міністром економіки і відбудови Ф. Немецом розмістили у Хусті й обмежили її діяльність південно-західною частиною Закарпаття. Решта краю з містами Ужгород, Мукачево, Берегово як прифронтовою зоною управляло радянське командування спільно з Народною Радою Закарпатської України. 8 груд-

ня 1944 р. адміністрація Ф. Немеца виїхала у Східну Словаччину.

Друге. Набирали добровольців у радянську армію, мобілізувавши до кінця 1944 р. 15,3 тис. осіб. Мобілізація відносилася до компетенції чехословацького генерала А. Гасала, діяльність якого командування 4-го Українського фронту паралізувало. Проте від 8 листопада 1944-го до 15 лютого 1945 р. до чехословацької армії мобілізували 6,7 тис. закарпатців. Перед тим, у 1942 – 1943 рр., 2,5 тис. амністованих учасників нелегальних переходів у СРСР вступили в чехословацьку військову частину у м. Бузулук, що на південному Уралі. Після війни значна частина закарпатських добровольців залишилася в Чехословаччині. 240 із них стали офіцерами, у т. ч. 8 генералами.

Третє. Провели "очищення тилу від ворожих елементів". Угорців і німців віднесли до ворожих націй. У листопаді-грудні 1944 р. війська НКВС з охорони тилу 4-го Українського фронту направили на збірні пункти військовополонених понад 23 тис. угорців і німців чоловічої статі віком від 18 до 50 років. Серед закарпатських німців мобілізації підлягали 17-45-літні чоловіки і 18-30-літні жінки, яких направили у робітничі батальйони на Донбас.

Четверте. Запровадили державну символіку, утворили судові та правоохоронні органи за радянським взірцем. 9 грудня 1944 р. створено добровільні народні дружини (військові формування), які очолив радянський офіцер, Герой Радянського Союзу О. Тканко. Відтак на базі народної міліції та народних дружин утворили управління внутрішніх справ Закарпатської України, яким керував генерал-майор П. Сопруненко – офіцер ГУЛАГу.

П'яте. Взяли під щільний державний контроль промисловість, транспорт, торгівлю, землю. Населенню пообіцяли працю, відпочинок, матеріальну і медичну допомогу, пенсію, освіту рідною мовою. Право на працю гарантували через націоналізацію, ліквідацію безробіття, планову економіку. У січні 1945 р. націоналізували лісопромислову фірму "Латориця", хімічні заводи в Перечині, Сваляві, Великому Бичкові.

Паралельно реформували освіту, запровадили обов'язкове семирічне навчання і відокремили школу від церкви. Уперше в історії Закарпаття з'явився вищий навчальний заклад. 19 липня 1945 р. утворено Закарпато-Український університету, нині Ужгородський національний університет.

В обігу перебували рівночасно угорські пенге, чехословацькі крони, радянські карбованці (рублі). Останні до середини 1945 р. у місцевого населення не викликали довіри, тому розквартировані у Закарпатській Україні радянські солдати отримували платню чехословацькими кронами.

Часто на цінниках писали вартість товару в двох валютах, з чого можна встановити їх обмінний курс. 1 кг цукру обходився 13 пенге або 29 крон, кусок

господарського мила (400 г) – 6,34 пенге або 14 крон, 1 кілограм оселедців – 15 пенге або 33 крони. Пшениця коштувала 26 пенге за центнер, жито – 24,50 пенге за центнер, мило – 5,30 пенге за кілограм. Один літр вина продавали за два пенге, а горілки – за десять. Один кілограм м'яса купували за 24 пенге, а кухонної солі – за півпенге.

Превентивна радянська Закарпаття значно випередила формальну зміну його державно-правового статусу. Цей процес став початком визначального впливу СРСР на всю післявоєнну Центральну Європу.

Возз'єднання

На 21 листопада 1944 р. глава чехословацької урядової місії Ф. Немец скликав у Хусті конференцію для обрання крайового владного органу – земської управи. Проте державотворчу роботу службових осіб Чехословаччини звели нанівець місцеві радянофіли у співпраці з командуванням 4-го Українського фронту.

26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України. Між іншим – перший та останній, більше таких форумів не проводили. Ключові доповіді виголосили голова Ужгородського народного комітету П. Сова і секретар центрального комітету Комуністичної партії Закарпатської України І. Туряниця.

Делегати з'їзду ухвалили маніфест про возз'єднання з Радянською Україною. "За" проголосували всі 663 делегати, які представляли всі тодішні округи (нині райони), національні групи і безпосередньо обиралися від 268 населених пунктів. Третина була комуністами. Домінували українці (621), потім ішли угорці (26), росіяни (5), євреї (4), румуни (2), німці (2), словаки (2), роми (1). Серед них було 14 священників (11 православних і 3 греко-католицьких) та 13 жінок, у т. ч. дві угорки.

Також у залі було 116 гостей, у т. ч. начальник політичного управління 4-го Українського фронту генерал-лейтенант Л. Мехліс, начальник політичного відділу 18-ї армії полковник Л. Брежнев (пізніше довголітній очільник СРСР), начальник 7 відділу (робота серед населення) політвідділу 18-ї армії полковник С. Тюльпанов. Останній водночас виконував функції радника голови Народної Ради І. Туряниці.

Ця трійка вищих радянських офіцерів найбільше старалася у справі радянської Закарпатської України. Маючи на старті вельми прихильну громадську думку, для них покладені завдання виявилися технічними. Опонент (чехословацька місія) виявився слабким, без опертя на серйозні ресурси.

Маніфест про возз'єднання упродовж місяця після з'їзду підписали 300 тис. осіб, або майже все населення виборчого віку. Представники чехословацької влади протидіяли збору підписів. Однак їхні можливості були мізерними порівняно з ресурса-

ми впливу Народної Ради й політуправління 4-го Українського фронту. В угромовному с. Гудя, нині Виноградівський район, через контрагітацію чехословацьких військових маніфест підписали спочатку 30 осіб, а після проведення загальних сільських зборів – уже 478.

У тексті доленосного документу значне місце посів екскурс у минуле краю. Окремо підкреслили спадкоємність возз'єднаної традиції: рішення народних зборів у Мараморш Сигеті 18 грудня 1918 р. і Хусті 21 січня 1919 р. Щоправда, творці маніфесту не роз'яснювали, що у Мараморш Сигеті та Хусті проголосили возз'єднання не з Радянською Україною, а з незалежною Українською Народною Республікою.

Наприкінці маніфесту зафіксовано чотири важливі постанови першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. Вони стосувалися виходу зі складу Чехословаччини, законодавчого оформлення возз'єднання з Радянською Україною, обрання Народної Ради та її повноважень. Делегати окремо звернулися до парламенту й уряду Української РСР. Вони просили прийняти Закарпатську Україну до складу Радянської України.

Українські етнографічні землі виходили за межі Закарпатської України. Радянський Союз, здобувши за Карпатами стратегічний плацдарм, вирішив прихилити до себе країни "народної демократії" (потім "соціалістичного табору") поступками за рахунок українського чинника.

У м. Мараморш Сигет (нині Сигету Мармаціей, Румунія) 4 лютого 1945 р. відбувся Перший з'їзд народних комітетів Мараморш-Сигетського округу. Він проголосив приєднання Мараморщини до Закарпатської України і возз'єднання з Радянською Україною. Делегатів було 426, а гостей – 133. Серед делегатів переважали українці (339), також налічили 47 угорців, 15 румунів, 25 представників інших національностей.

З українських сіл надійшло 46 петицій про возз'єднання, на яких було 40 тис. підписів. Значна частина українців Мараморщини зголосилася добровольцями до радянської армії та воювала у складі 4-го Українського фронту. У Москві проігнорували цей рух і віддали українців на асиміляційну поталу тоталітарному режиму, що утвердився в Румунії.

У Східній Словаччині мешкало понад 200 тис. українців. 1 березня 1945 р. в м. Пряшів на з'їзді делегатів від українських поселень утворили Українську народну раду Пряшівщини. Вона стала на шлях возз'єднання україномовних північно-східних районів Словаччини із Закарпатською Україною в складі Української РСР.

Широка кампанія збору підписів влітку 1945 р. занепокоїла державні органи Словаччини, що вжили жорстких контрзаходів. За згодою СРСР цей возз'єднаний рух теж паралізували. Це засвідчив Дру-

гий всенародний з'їзд делегатів від місцевих і окружних народних комітетів Пряшівщини 10 жовтня 1945 р. Але всі 312 делегати рішуче висловилися проти тлумачення українців Пряшівщини як національної меншини і наполягли на словацько-українських відносинах за принципом "рівного з рівним".

Дотримання прав українців у сусідніх державах було умовним. Позбавлені можливості об'єднатися з основним етнічним масивом, українці близьких до Закарпаття регіонів опинилися під тяжким пресом денаціоналізації та асиміляції.

Міжнародні відносини

Від початку Другої світової війни радянсько-чехословацькі відносини склалися навколо проблеми Підкарпатської Русі – адміністративної одиниці домюнхенської Чехословаччини. Вийти за Карпати й отримати вплив на Дунайський басейн і Балкани було мрією і Російської імперії, і Радянського Союзу. Наразі співпали прагнення Закарпаття возз'єднатися з Україною та інтереси СРСР щодо воєнно-політичної присутності у Центральній Європі. У січні 1945 р. процес возз'єднання Закарпаття з Україною став предметом в'язких переговорів між СРСР і Чехословаччиною.

СРСР першим визнав чехословацький уряд в еміграції. В угоді від 18 липня 1941 р. йшлося про об'єднання сил у боротьбі проти нацизму і формування на території СРСР чехословацьких військових частин. До них дозволили вступити закарпатцям, які в 1939 – 1941 рр. з-під угорського панування втекли до Радянського Союзу й опинилися в ГУЛАГу.

У договорі про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво від 12 грудня 1943 р. СРСР визнав кордони Чехословаччини на 1 січня 1938 р. Договір від 8 травня 1944 р. передбачив передачу визволеної території чехословацькій адміністрації. Та зі вступом радянської армії на Закарпаття могутня держава вирішила розширити власну територію.

Першу офіційну заяву чехословацького уряду про визнання волі українського народу і передачу Закарпатської України Радянському Союзу включили до урядової програми у м. Кошіце 5 квітня 1945 р. Тоді ж президент Чехословацької Республіки Е. Бенеш прибув у Кошіце, оминувши Закарпаття. А туди з ознайомчим візитом прибув голова уряду Радянської України М. Хрущов.

Проблема Закарпатської України не стала міжнародною, а лише двосторонніх відносин. Голова делегації Радянської України на установчій конференції ООН у Сан-Франциско, народний комісар закордонних справ Д. Мануїльський 22 травня 1945 р. заявив про мирний шлях возз'єднання. Світ сприйняв це повідомлення нейтрально.

29 червня 1945 р. в Москві у присутності Й. Сталіна підписано договір між СРСР і Чехословаччини

про Закарпатську Україну, складений в трьох примірниках – російською, українською та словацькою мовами. До договору додано протокол про демаркаційну та ліквідаційну комісії, обмін населенням.

Наступного дня Верховна Рада Української РСР ухвалила закон про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. За кілька місяців, 22 листопада 1945 р., договір ратифікували тимчасові Національні збори Чехословаччини, а 27 листопада – президія Верховної Ради СРСР. Дотримано всіх вимог міжнародного права.

У договорі зазначалося, що Закарпатська Україна (Підкарпатська Русь) возз'єднується з волі народу зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу УРСР. Адміністративні межі між Словаччиною і Закарпатською Україною станом на 29 вересня 1938 р. послужили з унесеними змінами державним кордоном між СРСР і Чехословаччиною.

У перший рік нової влади значна частина жителів покинула Закарпаття і виїхала в Чехословаччину й Угорщину. Протоколом до договору від 29 червня 1945 р. передбачався вільний вибір громадянства українцями і росіянами у Словаччині, словаками і чехами у Закарпатській Україні. У результаті цього 12 тис. мешканців Пряшівщини переселилися у Волинську і Рівненську області УРСР, а близько 10 тис. закарпатців узяли чехословацьке громадянство.

Після ратифікації договору Чехословаччина віддала СРСР 250 кв. км своєї території – 11 сіл: Батфа, Галоч, Малі Сельменці, Паладь-Комаровці, Палло, Ратовці, Соломоново, Сюрте, Тисашвань, Тийглаш, Чоп. Вони не входили раніше у Підкарпатську Русь, а були частиною словацької жупи Земплін. У свою чергу 4 квітня 1946 р. Чехословаччині передано зі складу Закарпатської області село Лекаровці. На цьому територіальний обмін між країнами закінчився.

Кордон між Закарпатською Україною та Угорщиною залишився станом на 1 січня 1938 р. У перемир'ї від 20 січня 1945 р. між СРСР та Угорщиною, а потім у мирному договорі від 10 лютого 1947 р. Угорщина відмовилася від анексованих територій.

Демографічні втрати

Протягом останнього століття найбільших втрат населення Закарпаття зазнало в 1939 – 1945 рр. – орієнтовно понад 213 тис. осіб: понад 113 тис. загинилих і майже 100 тис. вимушених мігрантів (біженців, виселених тощо). Окрему категорію складають примусові робітники – майже 111 тис. осіб, яких забирали з краю для потреб угорської, німецької, радянської економік.

У боях і таборах військовополонених полягло не менше 13 тис. осіб: карпатські січовики, угорські, радянські, чехословацькі солдати, партизани,

підпільники. Понад 100 тис. мирних жителів загинули внаслідок військових дій та каральних акцій угорської, німецької, радянської армій. Угорська агресія в Карпатську Україну принесла близько 4 тис. смертей. В угорських і німецьких концтаборах загинуло понад 87 тис. закарпатців, зокрема близько 85 тис. євреїв.

У березні 1939 р. із чехословацьким військом емігрувало не менше 40 тис. мешканців Закарпаття. У 1939 – 1941 рр. майже 10 тис. закарпатців нелегально емігрували в СРСР. Понад 1,2 тис. українців утримували в угорських концтаборах, а близько 2 тис. звільнили з посад або перемістили углиб Угорщини. У трудові табори Угорщини і Німеччини потрапило близько 71 тис. українців, євреїв, румун, словаків, ромів Закарпаття. Із краю до січня 1942 р. вислали 7,7 тис. євреїв.

Наприкінці та після Другої світової війни щонайменше 2,4 тис. закарпатців виїхали у Німеччину, а близько 10 тис. – у Чехословаччину. Жертвами політичних репресій в радянському Закарпатті стало не менше ніж 50 тис. осіб, зокрема понад 40 тис. угорців і німців стали примусовими робітниками. Також в інші регіони СРСР виселили або засудили понад 10,5 тис. селян, примусово відправили до східних областей УРСР близько 16 тис. юнаків.

У військових діях взяло участь 50,3 тис. осіб. Серед них – 12,5 тис. членів парамілітарної організації "Карпатська Січ" (135 загиблих, або 1%), 20,2 тис. добровольців радянської армії (4,8 тис. загиблих, або 24%), 14,8 тис. добровольців чехословацької армії в СРСР і закордоном (2 тис. загиблих, або 13%), 2,8 тис. партизан і підпільників (0,3 тис. загиблих, або 11%).

У лавах угорської армії загинули 3,1 тис. закарпатців, ще 2,6 тис. померло у радянських таборах військовополонених. Зафіксовано 0,4 тис. цивільних жертв радянської армії, що оволоділа Закарпаттям восени 1944 р.

Пропонована таблиця відображає демографічні тенденції, що характерні для краю внаслідок Другої світової війни.

Таблиця 1.

Демографічна динаміка Закарпаття 1938 – 1946 рр.

Етнічні спільноти	Станом на 2.11.1938		Станом на 1.11.1946	
	осіб	%	осіб	%
українці/русини	450 925	62,2	527 032	73,6
росіяни			12 176	1,7
угорці	115 805	16,0	134 588	18,8
євреї	95 008	13,0	6 998	1,0
чехи	34 511	4,8	2 774	0,4
словаки			13 404	1,9
німці	13 804	1,9	2 338	0,3
румунни	12 777	1,76	12 412	1,7
інші	2 527	0,34	4 192	0,6
Загалом	725 357	100	715 914	100

(Джерело: Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944). – К., 1997. – С. 59.)

Як бачимо, внаслідок величезних прямих втрат населення етнодемографічна ситуація на Закарпатті істотно змінилася.

Культурні віхи

У порівнянні з "чехословацьким двадцятиліттям" культура анексованого Угорщиною Закарпаття пережила регрес. Приміром, не спостерігалось масштабного розмаху, притаманного шкільництву чехословацької доби (учительські товариства, часописи, просвітництво і т. д.).

Загальноосвітня мережа мала трьохрівневу 12-річну структуру: народна школа – горожанська школа – гімназія. На 1 вересня 1942 р. у народних школах (усіх 524) навчалось 117 тис. дітей. Навчання тривало чотири роки, починаючи з 6-річного віку. Серед учнів налічувалось за рідною мовою 98 тис. русинів (українців), 9,9 тис. євреїв, 3,9 тис. словаків, 3,6 тис. угорців, 1,4 тис. німців, 0,2 тис. циган. З ними працювало 2,1 тис. педагогів.

З усіх 12 горожанських шкіл 11 були державними, а громадською – 1 єврейська. У них навчався 2,6 тис. учнів (1,6 тис. русинів, 0,9 тис. мадярів, 0,1 тис. словаків) і працювало 0,2 тис. вчителів. Горожанські школи теж були чотирирічними.

У трьох гімназіях (Ужгород, Мукачево, Хуст) студіювало 1,9 тис. дітей, з них 1,7 тис. – по-руськи, 0,2 тис. – по-угорськи. Викладацький колектив включав 76 учителів і 9 катехитів (священників). У гімназіях випускні іспити наприкінці четвертого року навчання складали у червні 1942 р. 238 учнів.

Кожен освітній крок угорської влади широко рекламувався, як-от: шестиденні екскурсії учителів у Будапешт, будівництво 18-20 нових приміщень для двокласових народних шкіл, виділення 140 тис. пенге для підготовки нових підручників.

Розвивали другу (після угорської) офіційну, а для більшості – рідну мову. Регентський комісаріат видав два тематичні підручники. Причому "Граматику угорорусского языка" (1940) в штики зустріли учителі російської мови місцевих гімназій. Проте русофілам не дали прибрати до рук мовну політику. Натомість офіційно впроваджено "Граматику русского языка" (1941) І. Гарайди. Зроблено чіткий акцент на "руськість", а не "русскость".

Орган закарпатського учительства – журнал "Народна школа" (1940 – 1944) – виходив накладом 3 тис. прим.: із розрахунку на кожного вчителя краю. У рік "Народна школа" обходила у 10 тис. пенге. Йдеться про десять випусків на рік, крім канікулярних місяців липня і серпня. Обсяг примірника – 0,5 друк. арк. Спочатку журнал виходив російською дореволюційного гатунку. Із третього річника ввели руську мову, розроблену І. Гарайдою.

Учитель тут міг знайти максимум інформації на фахові теми: від оплати праці до типового зразка конспекту уроку, від поточних заходів держави у галузі освіти до конкретних проблем, запитів, успіхів учительства з різних куточків краю. Шкільний відділ регенського комісаріату зобов'язав закарпатських педагогів робити річні передплати (6 пенге разом із членським внеском для Учительського товариства). Окреме число продавали за 50 філерів.

Місячна заробітна плата державних учителів коливалася від 133,5 пенге (для молодих спеціалістів зі стажем до 3 років) до 500 (зі стажем не менше 30 років). Крім того, виплачували квартирні (від 22 до 55 пенге), щомісячні доплати для дружини (12 пенге) і за дітей (до трьох – по 18 пенге, за четверте і наступні – по 24 пенге), воєнні (фронтівикам – від 7 пенге) тощо.

В енергійних педагогів не було перепон для самоосвіти. Так, учитель К. Папп зібрав і професійно оформив ентомологічну колекцію з 40 тис. жуків. Суттєво збагатили учительський арсенал розробки О. Маркуша і Ю. Боршоша-Кум'ятського, які є чільними постаттями української літератури Закарпаття ХХ ст. Учитель Хустської гімназії П. Лінтур у 1940 – 1941 рр. оприлюднив народознавчий цикл досліджень про "угро-руські" коляди, перекази про короля Матвія Корвіна, Ференца II Ракоці, імператора Йосифа II, що є помітним явищем вітчизняної фольклористики.

Примітними стали новинки крайової літератури, зокрема книжки прози "Ірину засватали" О. Маркуша і "Подарунок" Ю. Станинця, лірична збірка "На білих скалах" Ф. Потушняка. Мистецтвознавча монографія "Угро-руський театр" (1941) і нарис "Сучасні руські художники" (1942 – 1943) Є. Не-

дзельського вирізняються глибиною висвітлених нюансів.

У січні 1941 р. виникло "Підкарпатське товариство наук" із фіксованим числом членів (усіх 35). У крайову академію наук угорська влада кооптувала закарпатських інтелектуалів, які залишились у рідному краї чи трудилися в межах держави.

Коштом "Підкарпатського товариства наук" з'явилися книжкові серії "Народна бібліотека" (30 книжок), "Дитяча бібліотека" (11 кн.), "Літературно-наукова бібліотека" (понад 40 кн.), літературно-історико-етнографічний двотижневик "Літературна неділя", науковий квартальник "Зоря – Наїпа" і молодіжний місячник "Руська молодежь". Використовувався етимологічний правопис, згідно з граматикую І. Гарайди, котрий, власне, й редагував усі зазначені видання.

Так, журнал "Руська молодежь" з'являвся раз у місяць упродовж усього шкільного року, за винятком липня і серпня. Пересічний номер налічував до 26 сторінок, мав м'яку обкладинку і чорно-білі ілюстрації талановитого художника Й. Бокшая. Дописи надсилали учні, студенти, вчителі.

У "Руській молодежі" активно виступали педагоги і письменники О. Маркуш, Ф. Потушняк, Ю. Боршош-Кум'ятський, І. Рознійчук (Марко Бараболя), Л. Дем'ян та ін. Це видання було аполітичним на відміну від крайових газет "Руськое слово" А. Бродія. "Карпаторуський голос" С. Фенцика, "Неділя" О. Ільницького.

Усі видання і культурні установи керувалися тоді панівним постулатом – зміцнення русько-мадярського братерства і свято-стефанської держави. Радянізація краю поставила зовсім інші культурні акценти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Офіцинський Р. Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в 1939 – 1941 роках. – Ужгород: НДІ карпатознавства – Прага: Англо-американський коледж, 1993. – 70 с.
2. Офіцинський Р. "Руська молодежь" (1941 – 1944) з півсторічної віддалі // Молодіжна політика на Закарпатті / Упорядк., вступ. ст. Р. Офіцинського. – Ужгород: ЗЦССМ, 1994. – С. 61-70.
3. Офіцинський Р., Довганич О. Закарпатська молодь у роки Другої світової війни. – Ужгород: Патент, 1995. – 40 с.
4. Офіцинський Р. Внесок журналу "Народна школа" (1939 – 1944) у педагогічну думку Закарпаття // Молодь – Україні [Ужгород]. – 1995. – Т. 5-6. – С. 308-324.
5. Офіцинський Р. Німецький фактор на сторінках карпатоукраїнської газети "Нова свобода" (1938 – 1939) // Німці на Закарпатті (X – ХХ ст.) / Упоряд. М. Макара і Р. Офіцинський. – Ужгород: Патент, 1995. – С. 56-64.
6. Офіцинський Р. Прелюдія осені 1944 року (Листівки часу Карпатської України) // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року / Упоряд. В. Задорожний і Р. Офіцинський. – Ужгород: Патент, 1995. – С. 130-135.
7. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1996. – 24 с.
8. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.

9. Офіцянський Р. Початок Другої світової війни і Закарпаття: польська еміграція в Українській землі в роки Другої світової війни / Ужгород, В. Мельник і Р. Офіцянський. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 61-67.
10. Офіцянський Р. «Зоря – Ніжність» – закарпатський науковий журнал 1941 – 1943 роки в історичній альбіт Володимира Задорожного. – Вып. 1. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 178-183.
11. Офіцянський Р., Клавита О. Про одну із закарпатськорумунських епізодів міжнародно-релігійного конфлікту (Дієписиель Михайла Потома, адміністратора Мукачівської православної єпархії у 1938 – 1944 роках) в Україні на міжнародній арені у ХХ столітті / Ужгород, В. Мельник і Р. Офіцянський. – Ужгород: Патент, 2000. – С. 61-64.
12. Офіцянський Р. Хочемо правду? Сль в іналі України Карпатської України: концепція Володимира Врхви і Врхви В. Карпатська Україна: Сповідь в переживанні / Підгот. текстів і післям. Р. Офіцянського. – Ужгород: Грамада, 2007. – С. 175-197.
13. Офіцянський Р. Закарпаття в етнополітичному контексті (1939 – 1944) в збірці наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ: Рада, 2008. – Т. 303. – С. 384-402.
14. Офіцянський Р. Ситуація та атмосфера Карпатської України (Березень – липень 1939 р.) / Офіцянський Р. Ситуація в історії Карпатської України (гравес-їні 1939 в Карпатській Україні (1939 – 1944) Карпатської України (1939 – 1944). – Працьос – Ужгород, 2010. – С. 154-163; в. 326-337.
15. Офіцянський Р. Превентивна радикалізація Закарпатської України (роки 1939 р. – лютий 1945 р.) в Закарпатській Україні: еволюційна та реальна реальність: Матер. всеукр. наук. конфер. – Ужгород: ТМРМА, 2010. – С. 107-118.
16. Офіцянський Р. Карпатська (Карпатська) комуністична партія України (1939 – 1944) в Карпатській Україні (1939 – 2009): історія, політика, культура / Ужгород, Св. Федіно [and other]. – Budapest: Argumentum, 2010. – С. 154-164.
17. Офіцянський Р. Карпатська комуністична партія України (1939 – 1944) в Карпатській Україні (1939 – 2009): історія, політика, культура / Ужгород, Св. Федіно [and other]. – Budapest: Argumentum, 2010. – С. 206-216.
18. Офіцянський Р. Карпатська комуністична партія України (1939 – 1944) в Карпатській Україні (1939 – 2009): історія, політика, культура / Ужгород, Св. Федіно [and other]. – Budapest: Argumentum, 2010. – С. 233-248.
19. Офіцянський Р. Закарпаття у складі України (1939 – 1944) в Закарпатті 1939 – 2009 роки: історія, політика, культура / Редкол.: Ч. Офіцянський та ін. – Ужгород: Ліра, 2010. – С. 191-213.
20. Офіцянський Р. Закарпаття у військових операціях: 1944 – 1945 роки в Закарпатті 1939 – 2009 роки: історія, політика, культура / Редкол.: Ч. Офіцянський та ін. – Ужгород: Ліра, 2010. – С. 248-252.
21. Офіцянський Р. Закарпатська Україна, 1944 – 1945 роки в Закарпатті 1939 – 2009 роки: історія, політика, культура / Редкол.: Ч. Офіцянський та ін. – Ужгород: Ліра, 2010. – С. 271-286.
22. Офіцянський Р. Премусова праця на Закарпатті 1939 – 1944 роки: оцінка «нових історій» МУ робітників: ролі історії премусових робітників Закарпаття 1939 – 1944 роки / Ужгород, О. Грамада, Р. Офіцянський. – Ужгород: ІВА, 2013. – С. 6-34.
23. Офіцянський Р. Роми і премусова праця на Закарпатті 1939 – 1944 роки в Ромології: історія і сучасність / Ужгород, С. Назарук. – Ужгород: Ліра, 2013. – С. 78-82.
24. Офіцянський Р. А націоналістична історія: Карпатська Україна історично-етнічна історія: історія-історія: історія-історія: історія-історія / Св. Федіно. – Редкол.: Каліграм, 2014. – С. 288-294.
25. Офіцянський Р. «Сонце дозгожданої волі». Коли ж Дзень незалежності в Закарпатті, і коли Україна? Та чи незалежність? в Тиснополітті – Мінська. – Вып. 1. – Ужгород: Грамада, 2014. – С. 9-13.
26. Офіцянський Р. Новітня література Закарпаття: Літературознавчі статті, нариса, рецензії, огляда. – Ужгород: Грамада, 2018. – С. 130-4.
27. Офіцянський Р. Демографічні змєна Закарпаття в Другій світової війни в Книга скорботи України. Закарпатська область: Док. і матер. / Ред-укторд. В. Певардонюк та ін. – Ужгород: Карпати, 2018. – С. 11-24.
28. Офіцянський Р. Агустинське про утворення єпархії на Закарпатті (1939 – 1944) в Єпархії [Ужгород] – 2018. – № 1. – С. 4-7.